

Suková, Lenka – Lisá, Lenka: 2010 „Geoarcheologický výzkum v Usli a studium skalního umění a krajiny v širším okolí Abú Hámidu“, in: Dulíková, Veronika – Jirásková, Lucie – Mynářová, Jana (eds.). *Pražské egyptologické studie 7*, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Český egyptologický ústav, s. 15–18.

Wicenciak, Ursula: 2005 „Centres of the Amun Cult Between the Third and Fourth Nile Cataracts and the Coronation Journey of the Kushite Rulers“, in: Paner, Henryk – Jakobielski, Stefan (eds.). *Gdańsk Archaeological Museum African Reports 3*, Gdańsk: Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, s. 251–264.

Żurawski, Bogdan: 2000 „Dongola Reach. The Southern Dongola Reach Survey: Report on Fieldwork in 2000“, *Polish Archaeology in Mediterranean XII (Reports 2000)*, s. 281–290.

Żurawski, Bogdan *et al.*: 2003 *Survey and Excavations between Old Dongola and ez-Zuma*, Warszawa: Research Centre for Mediterranean Archaeology of the Polish Academy of Sciences [Nubia II: Southern Dongola Reach Survey 1].

Abstract:

The latest research at the site of Usli in Northern Sudan

Since 2009, the ancient site of Usli, discovered by the Southern Dongola Reach Survey team as late as 2000, has been the object of archaeological exploration by the mission of the Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University in Prague. The present paper provides an overview of the findings of the archaeological survey, archaeological excavation, geodetic and geophysical survey of the site carried out between 2009 and 2013. In conclusion, it puts forward an evaluation of the archaeological potential of the site for our understanding of the Sudan's past as well as of the threats to the antiquities located in the research area.

Předběžná zpráva o archeologickém výzkumu hrobky AC 29 v Abúsíru (sezóna 2013)

Jaromír Krejčí

Archeologická expedice Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Abúsíru se během jarní části výkopové sezóny 2013 zaměřila přímo na královskou pyramidovou nekropoli, a to na její jižní okraj, kde leží hrobky členů královské rodiny (Verner 1997; Krejčí 2008; 2010a; 2010b: 169–174, 187–189, 200–201). V této oblasti, na jih od zádušního chrámu panovníka Raneferefa (Verner *et al.* 2006), se táhne severojižně orientovaná řada čtyř mastab, které patřily členům elity poloviny 5. dynastie. Nejsevernější hrobku této skupiny naše archeologická expedice zkoumala již v roce 1994. Ukázalo se, že jejím majitelem byl pravděpodobně královský syn Nachtsare (v původní verzi čtení Nachtkare, viz Verner 1997: 76–77; Krejčí 2008: 36–68).¹ Během výzkumu jsme bohužel nenašli jasné vodítko pro datování Nachtsareovy hrobky. Vzhledem k pozici hrobky těsně za ohradní zdi Raneferefova pyramidového komplexu lze ale předpokládat, že v ní byl pohřben syn Raneferefův nebo Niuserreův a že byla postavena během Niuserreovy vlády (Verner 1997: 97; Krejčí 2008: 67–68; 2010b: 187).

Archeologické výkopy hrobky AC 29,² jež od jihu sousedí s Nachtsareovou hrobkou, jsou součástí komplexního výzkumu této části královské nekropole, který přináší nové informace o vývoji abúsírského pyramidového pohřebiště a o situaci v královské rodině v polovině 5. dynastie. Během výzkumu objektu AC 29 jsme především řešili otázky, kdo je majitelem hrobky, jaké má tituly a jakou podobu mají komunikace v této části nekropole. Výzkum jsme prováděli ve dnech 19. března – 2. května 2013 a vzhledem k tomu, že bylo nutné při odkrývání hrobky přemístit velký objem vátého písku, pracovali jsme s poměrně velkým množstvím místních dělníků (obr. 1).

Na začátku výzkumu se hrobka jevila jako pahorek přibližně čtvercového půdorysu o rozměrech 24 × 25 m. V severní části byla patrná destrukce vápencových fragmentů a – jak tomu je i na jiných místech pohřebiště – na povrchu pahorku ležely i zvětřelé zlomky keramiky a fragmenty tvrdších druhů stavebního kamene, především žuly, čediče

a křemence.³ Hned v počátečních fázích výzkumu se ukázalo, že hrobka byla již ve starověku několikrát vykradena a poničena a stala se místem těžby kamene. Tyto aktivity vedly k vážnému narušení statiky především vnitřního zdiva. Proto jsme museli kromě samotného výkopu provádět v hrobce rozsáhlé sanační práce, především v prostoru kolem pohřební komory.

Nepracovali jsme však pouze uvnitř hrobky AC 29, ale i mimo ni. Kromě toho, že jsme odkryli jižní, východní a severní vnější stěny hrobky, podařilo se nám otevřít poměrně rozlehlou sondu směrem na východ od mastaby. Zásyp v tomto prostoru tvořila mohutná souvrství čistého vátého písku. V bezprostředním okolí hrobky se v 1. tisíciletí př. Kr. rozvíjelo sekundární pohřebiště (viz dále), zesnulí byli ukládáni do jam vykopaných do písčitého záspy. V jeho svrchních vrstvách jsme našli fragmenty keramiky nejen z doby Staré říše, ale i z pozdějších období, které tak dokládají sekundární aktivity v tomto prostoru.

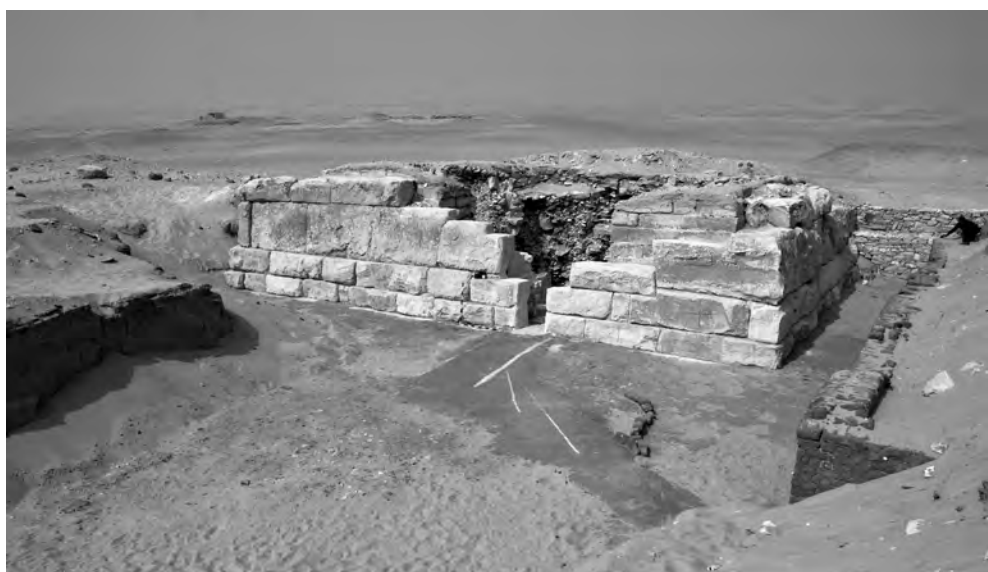
Obr. 1 Skupinové foto členů jarní části expedice ČEGÚ FF UK v Abúsíru spolu s našimi abúsířskými a sakkářskými dělníky, v pozadí hrobka AC 29 přisuzovaná hodnostáři Kakaibaefovi (foto M. Frouz)

Ve spodních úrovních jsme naopak našli keramické kontexty v sekundárním uložení, které obsahují keramiku kultovního charakteru, především tzv. miniaturní nádoby (srov. např. Bárta 2006: 302–303, 307, 315, 323; obecné příklady viz Wodzińska 2009: 126, 139). Část z nich představuje odraz aktivit v prostoru Nachtsareovy mastaby.⁴ Před východní stěnou hrobky AC 29 byly, taktéž v sekundárním uložení, nalezeny miniaturní nádoby, ale i fragmenty nádob náležejících dalším typům, které nejspíše dokládají kultovní provoz v hrobce samotné. Keramický

nálezový soubor z hrobky AC 29 ještě nebyl plně zpracován, proto jde jen o předběžné závěry.

Samotná hrobka, severojižně orientovaná, má rozměry 16,2 × 10,8 m a její zdivo se dochovalo do výšky 3,75 m (obr. 2). Můžeme přitom předpokládat, že mastaba byla přibližně 5 m vysoká. Jádrem jejího zdiva bylo postaveno z menších, dobře opracovaných kvádrů místního žlutého nebo šedého vápence, které byly spojeny šedohnědou hlinitou, nebo růžovou vápennou maltou. Výplň jádra tvořilo odpadní zdivo (malé fragmenty vápence

Obr. 2 Celkový pohled na Kakaibaefovu mastabu (foto J. Krejčí)

a dř), jež bylo promíšené s rozbitými sušenými cihlami a velkým množstvím hrubší keramiky (především pivních džbánů, chlebových forem *bedža*, mís ad.). Stěny kaple v superstruktuře hrobky tvořily bloky kvalitního vápence, ty se však až na jednu výjimku nedochovaly (viz dále).

Obložení vnějších stěn hrobky bylo vystavěno z neobvykle velkých bloků kvalitního bílého vápence, které byly v nejvyšší části průčelí mastaby vytrhány zloději kamene. Obložení ale nikdy nebylo zcela dokončeno (vyhlazeno), což naznačuje, že majitel hrobky byl pohřben do hrobky náhle, možná po svém předčasném úmrtí. Na blocích severovýchodního nároží se dochovaly stavební linie, které určují plánovaný úhel sklonu vnějších stěn mastaby, tj. 78° – 80° (obr. 3).

Hrobka AC 29 je poměrně jednoduchou stavbou a má podobnou dispozici jako Nachtsareova mastaba. Vstup do superstrukтуры hrobky je v severní části jejího východního průčelí, přibližně v jedné třetině jeho délky, a je 0,72 m široký.⁵ Za ním následovala jednoduchá kaple ve tvaru písmene L, orientovaná podél severojižní osy, která byla 3,5 m dlouhá a 1,1 m široká (obr. 4). Prostor kaple byl rozsáhle poničen. Jedinými doklady jejího půdorysu jsou otisky zdiva na podlaze a blok z nejnižší části její boční stěny s jednoduchou nikou (nepravými dveřmi?) v severozápadní části kaple, přímo naproti vchodu. Není možné vyloučit, že hlavní nepravé dveře se nacházely v jižní části západní stěny kaple, v ose pohřební komory. Během výzkumu v prostoru kaple expedice nenašla jediný doklad reliéfní výzdoby, a to ani *in situ*, ani – byť ve fragmentární formě – na volných blocích. S výjimkou Nebtejemneferesiny hrobky tomu bylo stejně i v sousedních hrobkách patřících členům královské rodiny.

Součástí architektury hrobek této doby býval serdáb, prostor pro sochy zesnulého, avšak vinou rozsáhlých zlodějských aktivit není možné jeho existenci v hrobce AC 29 doložit. Vzhledem k uspořádání prostoru kolem obětní

Obr. 3 Severovýchodní nároží Kakaibaefovy mastaby s liniemi vyznačujícími plánovaný úhel sklonu vnějších stěn (foto J. Krejčí)

kaple je jedinou možností, kde by tato místnost mohla být, prostor za západní stěnou kaple. Jinde pro ni nebyl dostatek místa.

Obr. 4 Prostor obětní kaple, pohled od severu (foto J. Krejčí)

Architektura hrobky AC 29 může napomoci při její dataci (obr. 5). Asi nejdůležitější v této souvislosti je podoba kaple, kterou můžeme přiřadit k typu 3 Reisnerovy klasifikace (Reisner 1942: 203). Kaple tohoto typu jsou v sakkársko-abúsírské oblasti datovány do období 2. poloviny 5. dynastie (Bárta 2002: 88, 92–93).⁶

Nejen superstruktura, ale i substruktura hrobky AC 29 se podobá Nachtsareově hrobce. V průběhu její stavby byly použity obdobné postupy: Severní stěna vertikální šachty navazuje na severní stěnu jádra v prostoru kaple, přičemž boční stěny šachty byly v horní části postaveny z větších bloků místního vápence; přibližně v úrovni stropu pohřební komory se ale typ zdíva mění – byly na něj použity pravidelně opracované kvádry z místního, především šedého (tvrdeho) vápence. Pohřební šachta (její ústí se nacházelo ve střešní terase hrobky) měla boční stěny o rozměrech 1,54 × 1,6 m a její maximální dochovaná hloubka dosáhla 6,4 m. Dno šachty bylo vydlážděno bloky šedivého vápence. Na rozdíl od ostatních se jižní stěna šachty – až na nejnižší část – nedochovala (obr. 6). Právě v ní se směrem k jihu otevíral průchod do pohřební komory (o šířce 0,76 m), jehož podlaha měla horizontální průběh. Strop průchodu se nedochoval.

Boční stěny pohřební komory byly postaveny z dobře opracovaných, pravidelných kvádrů šedého vápence, které byly spojovány šedohnědou hlinitou maltou a růžovou vápennou maltou. Také podlaha komory byla vydlážděna plochými vápencovými bloky.

Východozápadně orientovaná pohřební komora (o rozměrech 2,31 × 3,63 m) nešla útokům zlodějů kamene: Její plochý strop se nedochoval vůbec. Jeho výšku můžeme na základě dochovaných korun bočních zdí rekonstruovat na 2,65 m. Mumifikované tělo zesnulého bylo uloženo do sarkofágu z bílého vápence. Sarkofág, severojižně orientovaný a umístěný přibližně uprostřed pohřební komory, byl také téměř zničen (v západní části pohřební

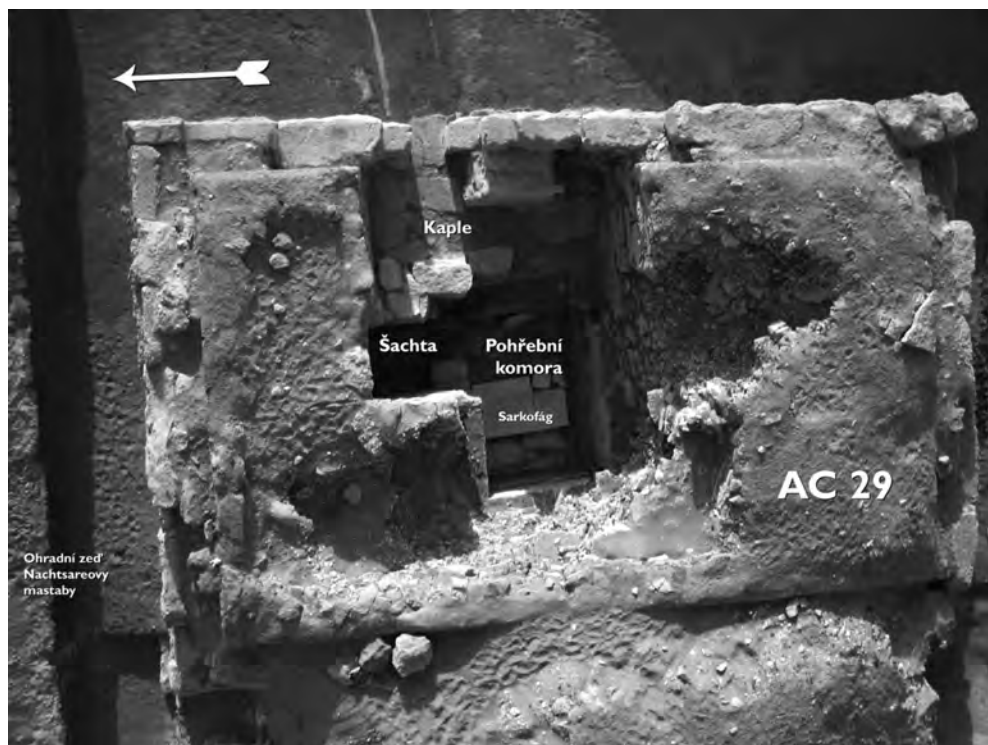
komory jsme našli poměrně mohutná souvrství vápencové drti, jež vznikla při jeho rozbíjení). Zachovala se pouze jeho nejspodnější část. Z tvaru dna vany sarkofágu, zřetelného na zbývajícím bloku, vyplývá, že zesnulý byl uložen v natažené poloze s hlavou k severu (obr. 7). V bočních stěnách komory a ani v její podlaze nebyl patrný výklenek pro uložení kanop. Substrukturu je možné přiřadit k Reisnerovu typu 3 nebo 4 (Reisner 1942: 87, fig. 21–22).⁷

Na dobře dochovaných stěnách komory je možné studovat stavební značky a linie, které přinášejí informace o stavebních postupech. Kromě jména majitele hrobky a jeho titulu, pokynů pro uložení jednotlivých bloků, názvů pracovních skupin atd., jsou mezi nimi i nápisy obsahující data (obr. 8). Bohužel zde však není uveden počet roků vlády panovníka, resp. sčítání dobytka.

Během výzkumu šachty a pohřební komory jsme museli kvůli rozsáhlému poškození zdíva v západní části stavební jámy postupovat s největší opatrností. V zásypu prostoru šachty i pohřební komory tvořeného jak vrstvami písku, tak vrstvami dovnitř zříceného výplňového zdíva jsme našli jen nečetné zbytky pohřební výbavy, mezi nimi např. měděný model libačního bazénku, dřevěnou rukojeť kovového (měděného?) nástroje (obr. 9), fragmenty dřevěné skříňky,⁸ zlomky keramiky i celé nádoby (pivní džbány, misky i tzv. médúmské zboží). Tělesné pozůstatky majitele hrobky nebyly v prostoru pohřební komory nalezeny, nicméně se nám v dolních partiích šachty a také ve východní části pohřební komory podařilo objevit obinadla, která velmi pravděpodobně pocházela ze zábalů majitelova mumifikovaného těla.

Spolu s keramikou a součástmi pohřební výbavy jsme v podzemní i nadzemní části hrobky našli poměrně velké množství zvířecích kostí. Kosti velkých zvířat (např. tura) nalezené v prostoru pohřební komory a v nejnižších partiích šachty byly pravděpodobně součástí pohřební výbavy.⁹ Kosti nalezené v nadzemní části, resp. v okolí mastaby,

Obr. 5 Pohled z ptačí perspektivy na hrobku AC 29 (foto V. Brůna)

Obr. 6 Vertikální šachta, pohled od jihu (foto J. Krejčí)

můžou dokládat provozování zádušního kultu. V pohřební komoře jsme objevili i velké množství kostí drobných hlodavců. Některé z nich byly součástí vývržků sov, které během postupné destrukce prostory obývaly. Naše expedice narazila i na velké množství dalších ekofaktů – především semen, částí rostlin, plodů atd.

Nejbližší okolí mastaby

Po odstranění vrstev čistého navátého písku s několika bohatými, sekundárními keramickými kontexty (součástí kolekce nálezů je i hliněná zátka s bohužel nečitelným otiskem pečeti obsahujícím královské jméno) podél severní a jižní stěny a v poměrně rozlehlé sondě na východ od

mastaby odhalili dělníci otevřený prostor, jehož podlahu tvořil hlinitý výmaz položený na vrstvě drobných úlomků kamene, písku a zvětřalých zlomků keramiky. Přinejmenším v prostoru na sever od mastaby se podlaha otevřeného dvora vyznačovala starší fází, která se nacházela o 20 cm níže. Tato starší fáze podlahy nebyla zatím v jiné části dvora kolem mastaby doložena. Také v tomto případě byl hlinitý výmaz položen na vrstvu písku a vápencových a keramických úlomků. Na rozdíl od jiných míst nekropole (Raneferefův zádušní chrám, dvůr Nachtsareovy hrobky, kaple hrobky Lepsius č. 25/1) nejsou ve výmazech patrné jednotlivé vrstvy, které by dokumentovaly pravidelný úklid prostoru, opravy výmazu či jeho nové „přetažení“. Na tuto skutečnost lze nahlížet jako na doklad poměrně krátkého fungování tohoto prostoru v rámci zádušního kultu. Tomu také odpovídají předběžné závěry studia nalezeného souboru keramiky – pro období Staré říše je doložena keramika maximálně datovaná do konce 5. dynastie (osobní sdělení K. Arias Kytarová).

Na sever od mastaby ve vzdálenosti 1,91 m jsme odkryli jižní rameno ohradní zdi Nachtsareovy mastaby (Krejčí 2009: 48, Tab. 3.1). Tato zeď byla postavena ze sušených cihel, z vnější strany omítnuta a také nabílena (komentář k ní viz Shrnutí).

V severovýchodní části otevřeného dvora jsme našli poměrně nepravidelnou cihlovou strukturu, která se dochovala jen v podobě jedné (pravděpodobně nejnižší) vrstvy

Obr. 7 Pohřební komora, pohled od východu (foto J. Krejčí)

Obr. 8 Stavební značka obsahující datum se nachází v průchodu mezi šachtou a pohřební komorou (foto J. Krejčí)

sušených cihel. Že nejde o náhodně dochovanou destrukci, dokazuje i napojení části této zdi na hlinitý výmaz dvora – výmaz je přetažen vzhůru po stěně zídky. Další výzkum v této části dvora ukázal její pravděpodobnou funkci: Měla patrně tvořit zábranu proti rozptýlu miniaturních nádobek směrem do hlavní komunikace, která směřuje ke vchodu do hrobky. Tato akumulace, jak už bylo zmíněno, zde vznikla v souvislosti s kultovním provozem v Nachtsareově hrobce. Ze severní části dvora také pochází nález zcela zachované keramické misky.

Jedním z nejzajímavějších objevů této sezóny jsou určité pásy bílé barvy, které jsme objevili na hliněném výmazu dvora – před vchodem do kaple (v tomto případě byly mírně stočené k severovýchodu) a poblíž zmíněné cihlové zídky, kde směřují k severovýchodu, do „ulice“ mezi ohradní zdí Nachtsareovy mastaby a pyramidovým komplexem Lepsius č. 24. Vysvětlit funkci těchto pásů je dosti složité, protože k nim, kromě dvora u sousední Nachtsa-

reovy hrobky (Krejčí 2008: 45–46, fig. 3.13), nejsou analogie. Může jít o doklad technologických postupů – o předznačení (plánovaných?) cihlových zidek před vchodem do kaple. Podobné zídky byly např. doloženy ve sloupovém dvoře v Raneferefově zádušním chrámu (Verner 2006: 70) nebo před vchodem do kaple v hrobce Lepsius č. 25/1 (Krejčí 2008: 162, figs. 5.19–5.23). Mohlo ale jít také o snahu zdůraznit hlavní přístup ke kapli, což mohlo hrát roli v rámci kultovního provozu. Na tomto místě si např. připomeňme zdůrazněné osy dvorů v pyramidových komplexech panovníků Menkaurea (Reisner 1931: 40, pls. 26, 31, 33, plan VIII), Neferirkarea (Borchardt 1909: Bl. 10) či Raneferefa (Verner 2006: 70, figs. 1.3.3., 1.3.13), kde je u těchto staveb postavených ze sušených cihel na hliněných výmazolech otevřených dvorů položena kameny vydlážděná „cesta“, která vyznačuje hlavní osu dvora a udává směr případných ceremonálních průvodů. Zda se také v případě hrobky AC 29 jedná o podobné, byť o dost primitivnější pojetí, není zatím zcela jasné. Vysvětlení funkce těchto pásů (tj. zda jejich funkce byla praktická, nebo jde spíše o doklad kultovních aktivit) je proto nutné ponechat na pozdější dobu. Tyto pruhy ale zároveň představují doklad o směru, který byl pro provoz hrobky důležitý: směr k severovýchodu, do prostoru mezi Nachtsareovou mastabou a pyramidovými komplexy Lepsius č. 24 a 25 (obr. 10).

Majitel hrobky

Jak už bylo uvedeno, jednou z nejdůležitějších otázek, na něž naše expedice během archeologického výzkumu hledala odpověď, byla identita majitele hrobky a jeho společenské zařazení. Ve výzdobě nepravých dveří i v další (reliéfní) výzdobě obětní kaple byly jistě jeho jméno i tituly zmíněny. Prostor je však rozsáhle poničen, proto je nutné se obrátit k jiným pramenům. V takovém případě hrají důležitou úlohu stavební značky, které se často dochovávají na zdivu hrodek. Odkazují na způsob organizace staveb a jejich průběh a také přinášejí důležité informace o majiteli hrobky, stavebních skupinách, názvech lomů i jménech osob, které se na stavbě nějakým způsobem podílely. *Bau-graffiti*, která jsme během výzkumu AC 29 na stěnách kaple a také pohřební komory objevili, obsahovala jméno Kakaibaef (obr. 11) v jednom případě doprovázené titulem

Obr. 9 Dřevěná rukojeť měděného (?) nástroje (foto J. Krejčí)

Obr. 10 Pohled z ptačí perspektivy na severovýchodní sektor zkoumané plochy s částí Kakaibaefovy hrobky, ohradní zdi Nachtsareovy hrobky a pásy bílé barvy na hlinitém výmazu (foto V. Brůna)

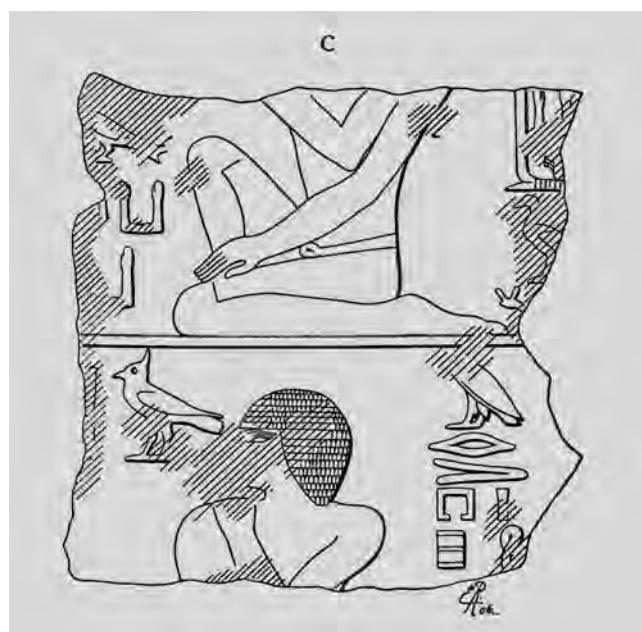

Obr. 11 Stavební značky v prostoru kaple. Nápis provedený černou barvou uvádí jméno majitele hrobky Kakaibaefa (foto J. Krejčí)

hatej-a. Stavební kameny s těmito značkami byly zazděny tak, že nápisy byly ve správné poloze – tj. „hlavou nahoru“, a v rámci tohoto umístění a logiky věci existuje předpoklad, že obsahují jméno majitele hrobky. Uvedené jméno je možné přeložit jako „Kakai je jeho moc“,¹⁰ „Kakai je oduševnělý, oživený“ (Ranke 1935: 322/7) či dokonce „Kakai je všudypřítomný“ (Gourdon 2007: 707). Kakai bylo osobní jméno panovníka Neferirkarea, a můžeme se proto domnívat, že Kakaibaef se narodil buď v době vlády tohoto faraona, nebo po jeho smrti.¹¹

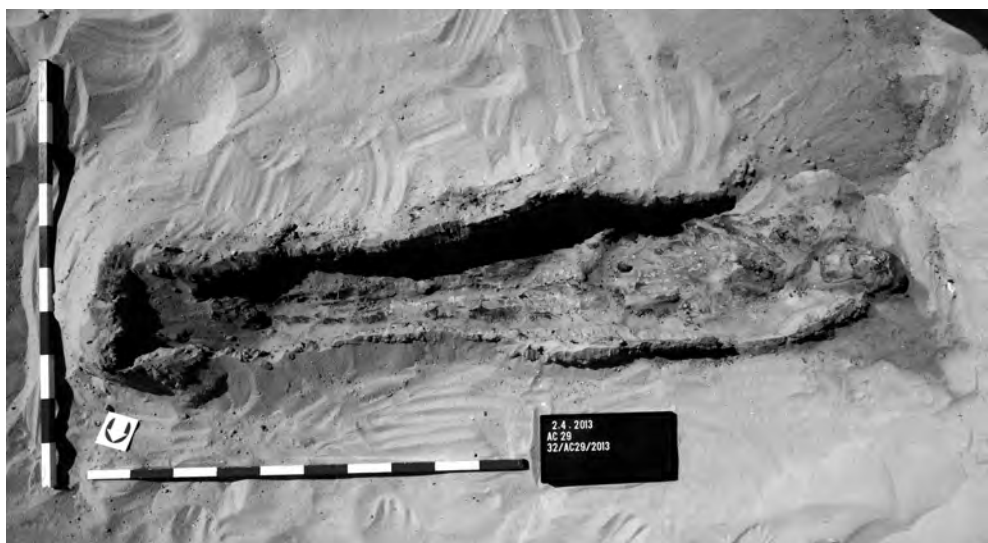
Kakaibaefův titul *hatej-a* (velmi volně přeloženo „kníže“) patří mezi tzv. rankovní tituly¹² a jeho nositele zařazuje mezi významné hodnostáře své doby (Strudwick 1985: 310–311; Jones 2000: 496–497; Dulíková 2008: 45–46). Bohužel, další tituly, které by lépe popisovaly jeho postavení v rámci tehdejší elity, zatím neznáme a jen další archeologický výzkum (např. v okolních hrobkách AC 30 a AC 31, které teoreticky mohou náležet osobám spojeným s majitelem AC 29) může přinést v tomto ohledu další informace.

Kromě výše zmíněného výskytu se se jménem Kakaibaef setkáváme již jen ve velmi fragmentárně dochované scéně (obr. 12) z reliéfní výzdoby severní části Nuserreova

Obr. 12 Fragment reliéfu z Nuserreova zádušního chrámu s fragmentárně dochovaným Kakaibaefovým jménem (Borchardt 1907: Abb. 60c)

Obr. 13 Jeden ze sekundárních pohřbů odkrytých na východ od Kakaibaefovy mastaby (foto J. Krejčí)

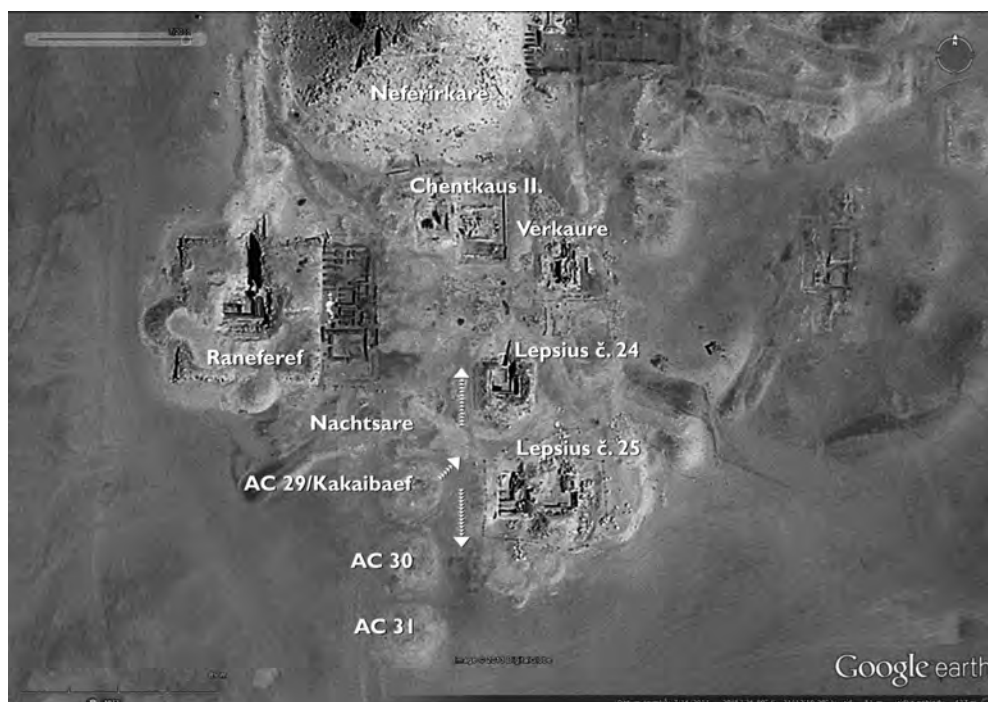
zádušního chrámu (Borchardt 1907: 74, 83–84, Abb. 60c; Ranke 1935: 322/7). V sousedství dalších dvořanů a významných úředníků své doby zde byla také vyobrazena sedící postava (nyní již bohužel nedochovaná) označená právě jménem Kakaibaef. Je samozřejmě otázkou, zda skutečně jde o doklad výskytu majitele hrobky AC 29 (titul *hatej-a* není na uvedené scéně doložen), avšak místní i časová blízkost (viz diskuze k dataci hrobky v závěru článku) a fakt, že se s hrobkou setkáváme přímo na královském pohřebišti, umožňují předpokládat, že jde o jednu a tutéž osobu. V dalších pramenech z období druhé poloviny Staré říše – v abúsírských chrámových archivech, otiscích pečeti, výzdobě dalších hrobek atp. – jméno Kakaibaef doloženo není.

Sekundární pohřebiště

V prostoru na východ, sever a jih od hrobky AC 29 naše expedice odkryla čtrnáct neporušených nebo téměř neporušených sekundárních pohřbů. Těla zesnulých byla ve vět-

šině případů uložena do dřevěných rakví a zdobena kartonážemi, většinou se ale jak rakve, tak kartonáže dochovaly ve velmi špatném stavu (obr. 11). Těla zesnulých byla zabalena do obinadel. Kromě těchto dobře dochovaných koster jsme našli i a další pozůstatky zesnulých v disartikulované poloze a rozsáhle poškozené. Během výzkumu jsme u žádného ze zesnulých nenašli jediný doklad pohřební výbavy. Pohřby odkryté v roce 2013 byly součástí většího sekundárního pohřebiště, které se rozvíjelo na jih od Raneferefova zádušního chrámu a západně od pyramidových komplexů Lepsius č. 24 a 25 (i mezi těmito stavbami). Jeho části jsme prozkoumali již v letech 1994 a 2004 (Černý 2008; Krejčí 2008: 48–51, 158–161). Těla zesnulých byla na tomto pohřebišti orientována v přibližně východozápadním směru (mohli jsme zároveň sledovat menší odchylky v orientaci uložených těl) s hlavou k západu. Na základě analogií s již prozkoumanými sekundárními pohřby v Abúsíru je možné toto pohřebiště předběžně datovat do 3. přechodné doby (Taylor 2009).

Obr. 14 Jižní část abúsírské pyramidové nekropole s vyznačením severojižní komunikační trasy (GoogleEarth)

Shrnutí

Hrobka AC 29 byla pravděpodobně použita k uložení tělesných pozůstatků vysoce postaveného hodnostáře Kakaibaefa. Pokud je předpokládán majitel AC 29 Kakaibaef opravdu vyobrazen na fragmentárně dochované scéně pocházející z výzdoby Niuserreova zádušního chrámu a pokud přihlídneme k podobě jména (ať už byl majitelem hrobky, nebo ne), je možné mít za to, že hrobka AC 29 vznikla, či přesněji řečeno *byla použita* na samém závěru Raneferefovy, ale *nejspíše* během Niuserreovy vlády (srov. Vymazalová 2010, zde období Neferirkareova panování). Při datování do doby Neferirkareovy bychom se museli vyrovnat s tím, že v egyptologické literatuře se většinou předpokládá, že tento panovník vládl přibližně deset let (Schneider 1996: 265; Verner 2006; avšak Beckerath 1997: 20 let). Podoba kaple v hrobce AC 29 ji nadto datuje (a tím pádem i Nachtsareovu mastabu) až do druhé poloviny 5. dynastie. To by více vyhovovalo datování na základě přístupu *post quem*, tedy do Niuserreovy vlády či dokonce později.

Je tedy možné znovu předložit tezi o tom, že hrobky členů královské rodiny v jižní části abúsírské pyramidové nekropole vznikaly (spolu s dostavbou Raneferefova a Chentkausina pyramidového komplexu) během Niuserreovy vlády. Hrobky na Nachtsareově pohřebišti byly postaveny v jednotném stylu a za použití stejných stavebních postupů, evidentně během krátkého časového období. Nepřímým důkazem této teze je to, že hrobka AC 29 byla v době, kdy její majitel zemřel, evidentně předpřipravená a ještě nedokončená. Nové objevy v prostoru hrobky AC 29 nejsou s již publikovanými autorovými závěry ve větším rozporu (srov. Krejčí 2008: 68, 149, 232; Krejčí 2010b: 201), samozřejmě však budou podrobeny další a důkladnější analýze.

Výzkum hrobky AC 29 a především jejího bezprostředního okolí přinesl také informace o komunikačních vztazích v rámci nekropole. Oproti původnímu předpokladu, založenému na výsledcích výzkumu Nachtsareovy mastaby a jejího bezprostředního okolí, nebyla během výzkumu doložena existence komunikace, která měla procházet mezi Nachtsareovou ohradní zdí a předpokládanými ohradními zdmi dalších mastab v Nachtsareově řadě hrobek na západní a pyramidovými komplexy Lepsius č. 24 a č. 25 na východní straně. Tato cesta měla mimo areál samotné pyramidové nekropole ústít až u hrobky AC 31, nejjihnější mastaby Nachtsareovy řady (Krejčí 2010: 188). Je ale evidentní, že komunikace směrem na jih, mimo královskou nekropoli, probíhala volným prostorem mezi stavbami.

Archeologické práce také odkryly zajímavý doklad sociální stratifikace v rámci dvorské společnosti. Přestože se Nachtsareova hrobka od Kakaibaefovy hrobky nijak výrazně nelišila, Nachtsare se stavbou ohradní zdi kolem své hrobky jasně vydělil a vytvořil uzavřený okrsek. Snad tedy můžeme spekulativně uvažovat o důvodech její stavby v kontextu nerovného sociálního postavení – člen královské rodiny versus „obyčejný“ hodnostář nekrálovského (?) původu.

Dořešení komunikačních vztahů mezi stavbami v této části královské nekropole by mělo představovat jeden z úkolů následujících sezón české archeologické expedice v Abúsíru, která v tomto prostoru bude pracovat. Výzkum hrobky AC 29 zároveň ukazuje, že mezi majiteli hrobek postavených na jižním okraji abúsírské pyramidové nekropole

nebyli jen členové královské rodiny, ale že zde mohli být pohřbeny i další vysoce postavené osoby.

Poznámky:

- ¹ Připsání hrobky této konkrétní osobě je možné jen díky jedné ze stavebních značek na zdivu mastaby, v tomto případě na západní stěně vertikální šachty. K tomuto tématu více viz dále v článku.
- ² Expedice pracovala ve složení: Katarína Arias Kytarová (egyptoložka, keramoložka), Vladimír Brůna (geoinformatik), Jaromír Krejčí (egyptolog, vedoucí výzkumu), Jolana Malátková (dokumentátorka), Martin Odler (egyptolog) a Daniel Šichan (egyptolog). Předáky dělníků byli Ahmad el-Kerétí † a Talál el-Kerétí, inspektory Essam Mochtár Abd Elazim a Marwán Abú Bakr Mahmúd.
- ³ Je důležité zmínit, že v případě této hrobky nebyl podíl fragmentů tvrdých druhů kamene na povrchu terénu tak vysoký jako v případě pyramidového komplexu Lepsius č. 24 nebo Verkaureovy mastaby.
- ⁴ Tato keramika byla vyhazována za ohradní zeď Nachtsareovy mastaby; na severovýchod od hrobky AC 29 (tj. u jihovýchodního rohu ohradní zdi Nachtsareovy mastaby) došlo k poměrně mohutné akumulaci miniaturních nádobek. Šlo o běžný přístup k „úklidu“ prostor hrobek i zádušních chrámů – s jeho projevy se setkáváme na celém abúsírském pohřebišti (a samozřejmě i na jiných lokalitách). Např. v sousedním Raneferefově zádušním chrámu bylo nalezeno 1338 miniaturních nádobek (Bárta 2006: 293), což je údaj zcela porovnatelný s počtem nádobek odkrytých naší expedicí, jež jich našla přibližně 1000. Tyto počty dokládají jejich časté používání a důležitost v rámci kultu v hrobkách doby Staré říše.
- ⁵ Vzhledem k tomu, že obložení mastaby nebylo dokončeno, není vchod zasazen do mělké niky, která je doložena např. u sousední Nachtsareovy mastaby. Nemůžeme vyloučit, že takovýto mělký výklenek byl plánován i v případě hrobky AC 29.
- ⁶ Bohužel, vzhledem k rozsáhlému poškození prostoru kaple není přesná rekonstrukce její podoby možná. Důležité je v této souvislosti určení toho, zda byly v západní stěně kaple umístěny dvě niky nepravých dveří nebo jen jedna.
- ⁷ Především kvůli rozsáhlému poničení jižní stěny vertikální šachty není ani v tomto případě možné přesněji určit, o který z podtypů v rámci Reisnerovy klasifikace šlo.
- ⁸ V obou posledních případech jde o poměrně výjimečný nález v rámci pohřebních výbav doby 5. dynastie.
- ⁹ Autor nepředpokládá, že by vykradači hrobek či zloději kamene s sebou do nejspodnějších částí hrobky přinášeli tyto zvířecí kosti z prostoru superstruktury hrobky či z okolních hrobek.
- ¹⁰ Výraz *ba*, který je součástí Kakaibaefova jména, je složité přeložit. Viz diskuze vedená J. Janákem (2003, 2009, 2012), dále také Wolf-Brinkmann (1968: 15 a *passim*).
- ¹¹ Tzv. basiloforická jména (jména, jejichž součástí jsou královská jména) jsou poměrně dobrou datovací pomůckou, protože jasně stanovují datování *post quem*, „po němž“, v tomto případě *po* vládě panovníka Neferirkarea. K problematice viz např. Seidlmayer (1997).
- ¹² Rankovní tituly byly zvláštní skupinou titulů a epitet, které představovaly potvrzení panovníkovy náklonnosti k jeho nositeli; šlo o ocenění služeb králi a jeho administrativě. Význam těchto titulů byl symbolický, tituly neměly faktický obsah.

Literatura:

Bárta, Miroslav: 2002 „The L-shaped Chapels Discovered by A. Mariette at Saqqara, a Case for Innovation?“, in: El-Damaty, Mahmoud – Trad, Mai (eds.). *Egyptian Museum Collections around the World*.

- Studies for Centennial of the Egyptian Museum*, Cairo: Supreme Council of Antiquities, s. 87–98.
- Beckerath, Jürgen von: 1997 *Chronologie des pharaonischen Ägypten: die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr.*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Borchardt, Ludwig: 1907 *Das Grabdenkmal des Königs Ne-user-re'*, Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung [Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Abusir 1902–1908. Bd. 1].
- 1909 *Das Grabdenkmal des Königs Nefer-ir-ke3-re'*, Leipzig: Hinrichs'sche [Buchhandlung Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Abusir 1902–1908. Bd. 5].
- Čílek, Václav – Novák, Jiří – Krejčí, Jaromír – Hladil, Jindřich – Lang, Miloš:
- 2010 „Rocks and building materials of the Abusir area“, in: Krejčí, Jaromír, *The royal necropolis in Abusir*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XVIII], s. 31–64.
- Černý, Viktor: 2008 „Human Remains from the Tomb Complex Lepsius no. 25“, in: Krejčí, Jaromír – Callender, Vivienne Gae – Verner, Miroslav *et al. Minor Tombs in the Royal Necropolis I (The Mastabas of Nebtyemneferes and Nakhtsare, Pyramid Complex Lepsius no. 24 and Tomb Complex Lepsius no. 25)*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, Czech Institute of Egyptology [Abusir XII], s. 254.
- Dulíková, Veronika: 2008 *Institute vezirátu ve Staré říši*, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Český egyptologický ústav (nepublikovaná magisterská práce).
- Gourdon, Yannis: 2007 *Recherches sur l'anthroponymie dans l'Égypte du IIIe Millénaire avant J.-C.: signification et portée sociale du nom égyptien avant le Moyen Empire*, Lyon: Université Lumière Lyon 2 (nepublikovaná disertační práce).
- Jones, Dilwyn: 2000 *An Index of Ancient Egyptian Titles and Phrases of the Old Kingdom*, Oxford: Archaeopress [BAR International Series 866].
- Klemm, Rosemarie – Klemm, Dietrich D.: 1993 *Steine und Steinbrüche im Alten Ägypten*, Berlin – Heidelberg: Springer.
- 2007 *Stones and quarries in ancient Egypt*, London: British Museum Press.
- 2010 *The stones of the pyramids: provenance of the building stones of the Old Kingdom pyramids of Egypt*, Berlin – New York: De Gruyter.
- Krejčí, Jaromír: 2008 „2.4. Finds“, „2.5. Conclusions“, „3. The Mastaba of Nakhtsare“, „4. 3. Description of the monument“, „4. 4. Pyramid Complex Lepsius No. 24 – Remarks on techniques used during its construction“, „5. The Tomb Complex Lepsius no. 25“, in: Krejčí, Jaromír – Callender, Vivienne Gae – Verner, Miroslav *et al. Minor Tombs in the Royal Necropolis I. The Mastabas of Nebtyemneferes and Nakhtsare, Pyramid Complex Lepsius no. 24 and Tomb Complex Lepsius no. 25*, Praha: Charles University in Prague, Faculty of Arts, Czech Institute of Egyptology [Abusir XII], s. 28–67, 78–95, 151–208, 228–233.
- 2010a „České výzkumy abúsirské královské nekropole v letech 2006–2010“, in: Dulíková, Veronika – Jirásková, Lucie – Mynářová, Jana (eds.), *Pražské egyptologické studie 7*, Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta, Český egyptologický ústav, s. 3–8.
- 2010b *The royal necropolis in Abusir*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts [Abusir XVIII].
- Ranke, Hermann: 1935 *Die ägyptischen Personennamen I*, Glückstadt – Hamburg: J. J. Augustin.
- Reisner, George Andrew: 1931 *Mycerinus: the temples of the third pyramid at Giza*, Cambridge: Harvard University Press.
- 1942 *A History of the Giza Necropolis, Vol. I*, Cambridge: Harvard University Press.
- Seidlmayer, Stephan Johannes: 1997 „Die Datierung dekorierter Gräber des Alten Reiches – ein Problem der Methode“, *Internationale Archäologie* 23, s. 17–51.
- Schneider, Thomas: 1996 *Lexikon der Pharaonen*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Strudwick, Nigel: 1985 *The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The Highest Titles and Their Holders*, London: KPI.
- Taylor, John H.: 2009 „Coffins as Evidence for a 'North-South Divide' in the 22nd – 25th Dynasties“, in: Broekman, G. P. F. – Demarée, R. J. – Kaper, O. E. (eds.), *The Libyan period in Egypt: Historical and cultural studies into the 21st–24th Dynasties. Proceedings of a conference at Leiden University, 25–27 October 2007*, Leuven: Peeters, s. 379–380.
- Verner, Miroslav: 1991 „Archaeological Survey of Abusir“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 119, s. 120–121.
- 1995 *The pyramid complex of Khentkaus*, Praha: Karolinum [Abusir III].
- 1997 „Excavations at Abusir. Seasons of 1994/95 and 1995/96“, *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 124, s. 89–90.
- 2006 „Dynasties 4 to 5“, in: Hornung, Erik – Krauss, Rolf – Warburton, David A. (eds.), *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden: Brill.
- Verner, Miroslav *et al.*: 2006 *The pyramid complex of Raneferef. The archaeology*, Prague: Charles University in Prague, Faculty of Arts, Czech Institute of Egyptology – Academia [Abusir IX].
- Vymazalová, Hana: 2010 „Abusir aus der Vogelperspektive“, *Sokar* 20, s. 60–65.
- Wodzińska, Anna: 2009 *A Manual of Egyptian Pottery, Vol. 2: Naqada III – Middle Kingdom*, Boston: Ancient Egypt Research Associates.
- Wolf-Brinkmann, Elske Marie: 1968 *Versuch einer Deutung des Begriffes 'b3' anhand der Überlieferung der Frühzeit und des Alten Reiches*, Freiburg: G. Seeger.

Abstract:

The research of tomb AC 29 at the Abusir royal necropolis. The 2013 season

During the spring part of the 2013 season, the Czech Institute of Egyptology continued its work in the small cemetery located to the south of the mortuary complex of Raneferef. The Czech archaeological mission unearthed the tomb of “Count” Kakaibaef (AC 29), who has been documented by Borchardt in the relief decoration of Niuserre’s mortuary temple. The casing of the mastaba (which was 16.20 × 10.80 m in size) was made of unusually large blocks of quality white limestone and it was never finished. The interior and substructure of the tomb was destroyed by tomb and stone-robbers. Unfortunately, no part of the relief decoration or of a false door was found. The layout of the superstructure was simple and similar to that of the tomb of Nakhtsare lying to the north, and it consisted of an L-shaped chapel. Access to the substructure was made by a vertical shaft connected with a burial chamber located to the south. Only very scarce remnants of the burial equipment were found and the sarcophagus was almost destroyed; the roof of the burial chamber is not preserved at all. Beside it, a large number of pottery vessels and shards was found and a large collection of masons’ marks was documented during the tomb’s excavation. On the clay floor of an open space to the east of the mastaba, bands of white colour were detected. Their function has not been settled

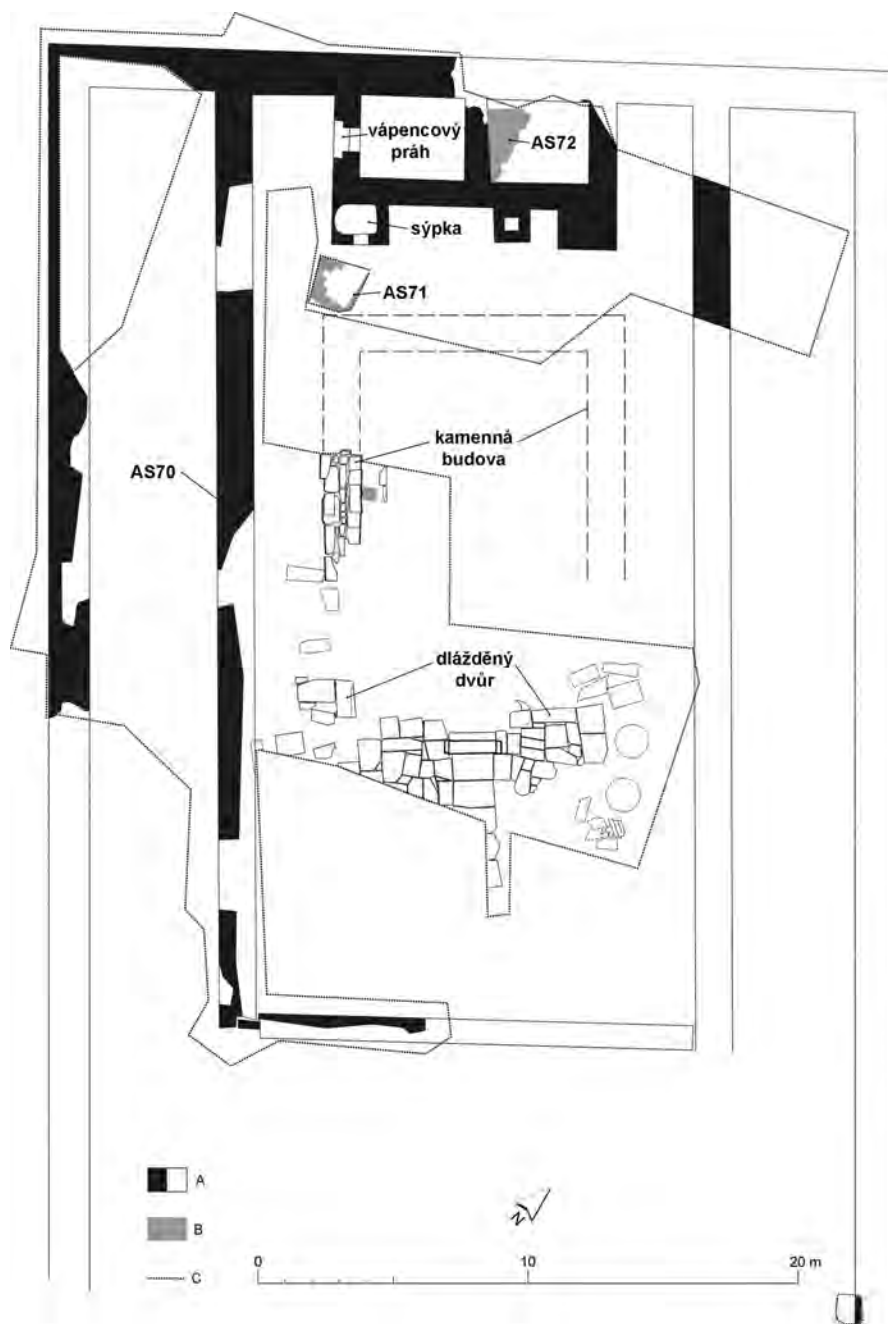
yet and we can only speculate that they might have served both practical and cultic functions. Around the mastaba, a secondary cemetery developed during the Late and Graeco-Roman Period. The mission unearthed 14 intact or

nearly intact secondary burials. The deceased – with their heads to the west – were usually placed in wooden coffins adorned with cartonnages, but in most cases the coffins were preserved in a very poor condition.

Objev chrámu nebo paláce z Nové říše v jižním Abúsíru? Předběžná zpráva o výzkumu AS 70–73

Ladislav Varadzin – Miroslav Bárta

Rozsáhlá archeologická koncese Českého egyptologického ústavu UK FF v Praze v jižním Abúsíru je známa především jako staroříšská nekropole příslušející k jednomu z hlavních měst starověkého Egypta, Mennoferu. Objev stavebního komplexu v roce 2012, který je pravděpodobně pozůstatkem chrámu nebo paláce z Nové říše, vrhá nové světlo na tuto památkovou zónu, jejíž výzkum neustále přináší velmi překvapující zjištění.

Obr. 1 Plán stavebního komplexu a pracovní rekonstrukce půdorysu AS 70 a AS 73. A – skupina cihlových staveb AS 70 (nalezené a předpokládané zdivo); B – starší cihlové hrobky; C – obvod zkoumané plochy (V. Brůna – L. Varadzin)